

Ю.Я. Рассмакін, Є.О. Черних *

ПОХОВАННЯ ДОБИ РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ НА ЛУГАНЩИНІ

Публікується новий поховальний комплекс доби раннього енеоліту, виявлений під час розкопок кургану катакомбного часу. Надається аналіз поховального обряду та інвентарю в пошуках місця комплексу в контексті енеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дінця.

Ключові слова: поховання, ранній енеоліт, басейн Сіверського Дінця, довгі пластини з кременю, хронологія.

Вступ. У 2010 р. археологічна експедиція Східноукраїнського відділення Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України (АНДЦ «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля) проводила рятувні розкопки кургану 1 на території Артемівського району м. Луганськ, вул. Марленівська (рис. 1, 1) (Черних, Санжаров 2010).

Курган знаходився на мисоподібному виступі тераси правого берега р. Лугань на 0,4 км південно-східніше залізничної станції Луганськ-Грузовий (рис. 1, 2). Він входив до курганної групи, яка налічувала понад 10 насипів, досліджених у 1973—1975 роках Сіверсько-Донецькою експедицією Інституту археології АН України під час будівництва спорткомплексу та гуртожитків на території тодішнього Ворошиловградського сільхозгосподарського інституту.

Загальні дані про курган. Висота кургану від сучасного рівня становила 0,8 м, діаметр 24—25 м. Згідно із західним профілем центральної бровки, материк фіксувався з глибини 0,75—

0,80 м від «0», давній горизонт — з глибини 0,4 м, товщина простеженого шару давнього чорнозему під викидом з основного поховання складала 0,35—0,40 м, шар дерну — 0,20—0,25 м. Насип округлої форми, поверхня задернована, але, можливо, під час будівництва розміщеної поряд бази відпочинку у 1960-х рр. поверхня кургану була частково спланована. Весною 2010 р. східна пола кургану була зруйнована при будівництві житлових будинків по вул. Марленівська.

Курган був споруджений над похованням 15 ранньокатакомбного часу (рис. 2). Материковий викид з нього, розмірами 6,8 × 4,8 м, лежав на рівні давнього горизонту і оточував вхідну яму катакомби з півночі, заходу та сходу. Після цього в центральну частину кургану було введено ще одне ранньокатакомбне поховання 14, частково прорізавши вхідну яму основного поховання. Далі в курган було введено два поховання донецької катакомбної культури. На сході, на 9,5 м від шахти основного поховання, знаходилося поховання 9, а в центральній частині — поховання 11, зруйнувавши вхідну яму основного поховання 15. Можливо, після цього була зроблена досипка кургану.

У курган були введені ще три пізньокатакомбні поховання. В центральну частину — поховання 7, а із заходу від поховання 14 — поховання 8 та 13. Крім того в кургані були виявлені ще 5 поховань доби пізньої бронзи (№ 1, 2, 5, 6 та 10). Найпізнішими похованнями в кургані були сарматське поховання 4 та пізньосередньовічне поховання 3.

Але найбільш цікавим у кургані виявився комплекс з двох кістяків, які були позначені авторами розкопок як одне енеолітичне поховання 12. Воно знаходилося на захід від «0», і було частково зруйноване похованням 13

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.
ЧЕРНИХ Євген Олександрович — экс-директор Археологічного музею Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

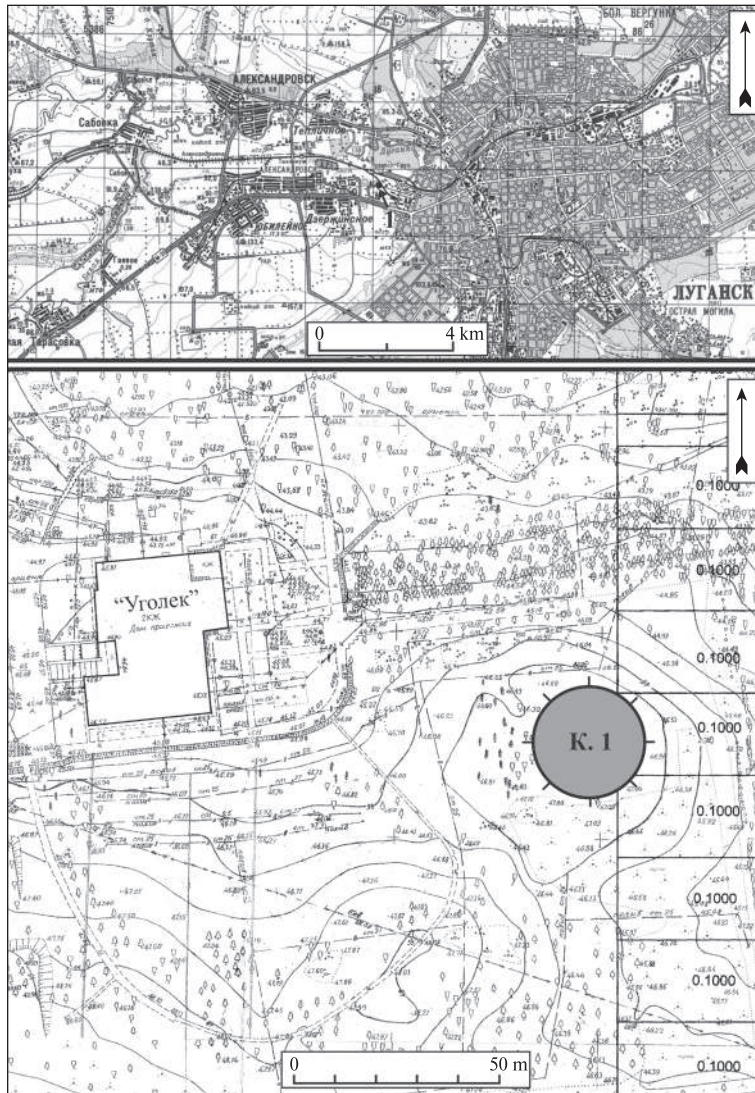

Рис. 1. План розташування кургану у м. Луганськ

(рис. 3). Наявність насипу над похованням не встановлена. Але, безперечно, цей комплекс з двох поховань передував спорудженню катакомбного насипу, і був цим насипом перекритий (рис. 2).

Поховання 12 складається з двох стратиграфічно розмежованих поховань різних періодів доби енеоліту, які у звіті були позначені як кістяки 1 та 2 поховання 12. Поховання фіксувалося з рівня 0,75 м від «0», тобто з рівня материка. Поховальна яма мала неправильну овальну форму, розмірами 1,55 × 1,33 м, орієнтована за лінією північ—південь, і була заповнена гумусним ґрунтом.

На верхньому рівні заповнення, на глибині 0,75 м від «0», були виявлені залишки від трьох черепів дрібної рогатої худоби¹. Вони розміщу-

валися через певні проміжки вздовж центральної осі ями (рис. 4, 1; 5).

Черепи тварин перекривали дуже зруйнований кістяк дитини, позначений як кістяк 1². Середній з черепів тварин перекривав безпосередньо тазову частину дитячого кістяка, а між черепами та кістками дитини фіксувався гумусний прошарок (рис. 5). Судячи із залишків верхньої частини тіла, кісток правої руки, а також залишків стегнових кісток, за визначенням авторів розкопок, дитячий скелет лежав на спині, у випростаному стані, з випростаними вздовж тіла руками, і був орієнтований головою на південний схід (рис. 6). Біля ліктя правої руки знаходилося знаряддя з кременю (1), а біля правого плеча — кістяна проколка (2).

¹ Черепи кіз за визначенням авторів розкопок.

² Антропологічні дані від фахівців відділу біоархеології ІА НАНУ ще не отримані.

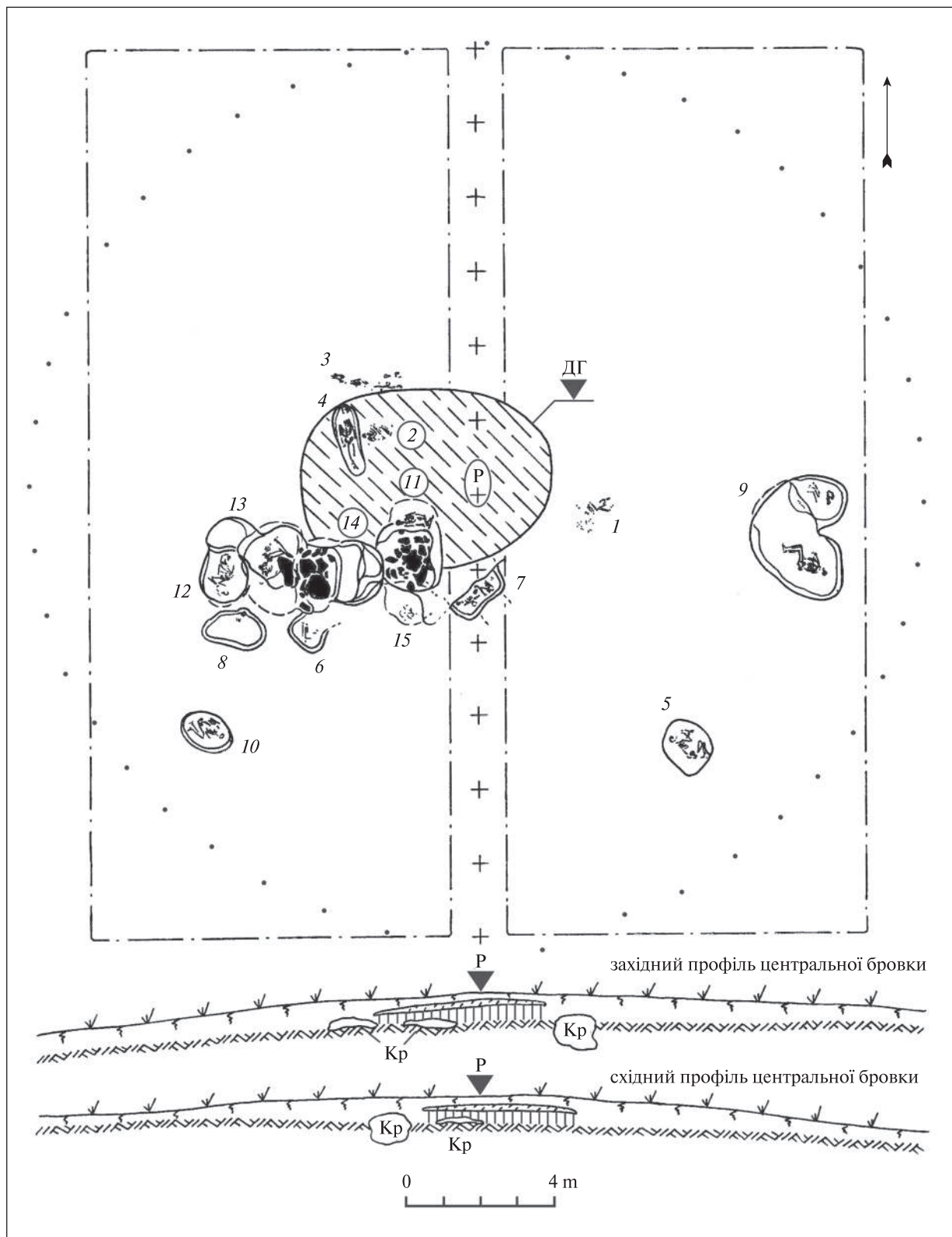

Рис. 2. Загальний план та профілі кургану 1

Опис знахідок:

1. Як заготовка для знаряддя був використаний пластинчатий відщеп сірого плямистого кременю невисокої якості, чотирихгранного перетину. Довжина знаряддя 8,0 см, ширина

3,5 см, товщина до 0,8 см (рис. 4, 3). Бокові ребра оформлені крутою ретушшю, дистальний кінець загострений. Робоче лезо знаходилося з правого боку, в плані вигнуте. На ньому простежується ділянка, довжиною 1,5 см, зі сліда-

ми утилізації. Ретуш утилізації вертикальна, зі сторони спинки. По краю леза фіксуються сліди макровикрошування.

Мікросліди: округлість краю леза, яскраве плямисте полірування по всій його довжині, за винятком фасеток, яка не проникає у заглиблення мікрорельєфу та глибоко не виступає на прилеглі площини. Ледь помітний напрямок руху у вигляді тонких неглибоких перпендикулярних подряпин, крім леза, локалізованих на деяких згладжених ділянках, край з яскравим залощенням. Характер слідів утилізації вказує на використання знаряддя як скобеля по твердому матеріалу, а розміщення слідів залощення — на обробку кістки та рогу³.

2. Проколка виготовлена з фрагмента трубчастої кістки. Робоча частина загострена та залощена. Довжина проколки 7,8 см, довжина робочої частини 1,5 см, загальна ширина 0,8 см, товщина 0,25 см (рис. 4, 4).

На дні ями (глибина дна 1,3 м від «0», та 0,9 м від рівня фіксованого давнього горизонту) знаходився кістяк дорослої людини (кістяк 2). Кістки скелета були відділені гумусним шаром від перекриваючого його впоперек дитячого поховання. Похований лежав на спині, з підігнутими ногами, колінами праворуч, орієнтований головою на північ. Руки випростані вздовж тіла (рис. 4, 2; 6). Північна частина ями разом з черепом похованого (окрім нижньої щелепи) були зруйновані катакомбним похованням 13 (рис. 3). Також були відсутні плечова кістка лівої руки, а також кістки правої руки, крім кисті, яка лежала під стегном правої ноги (рис. 6).

Дно ями було посипане бурою вохрою з вкрапленнями вуглинок. Кістки вкривав порошкоподібний шар вохри, товщиною 2,0—3,0 см. Справа, ближче до тазу, лежав крем'яний ніж, який, очевидно, був покладений між променевою частиною руки та тазом (1). На ребрах, під гумусним шаром, який розділяв обидва кістяки, був знайдений фрагмент горілої деревини (рис. 7).

Опис знахідок:

1. Ніж зроблений на тонкій крем'яній пластині, довжиною 12,9 см, шириною 2,8 см, товщиною 0,7 см. Пластина виготовлена з якісного напівпрозорого сіро-брунатного кременю. Край пластини оформлений струйчастою, уступчатою пласкою дрібною ретушшю. На ножі відсутні сліди утилізації (рис. 4, 5; 8).

³ Дослідження крем'яних виробів проведено О.М. Завгородньою, за що висловлюємо їй щиро подяку.

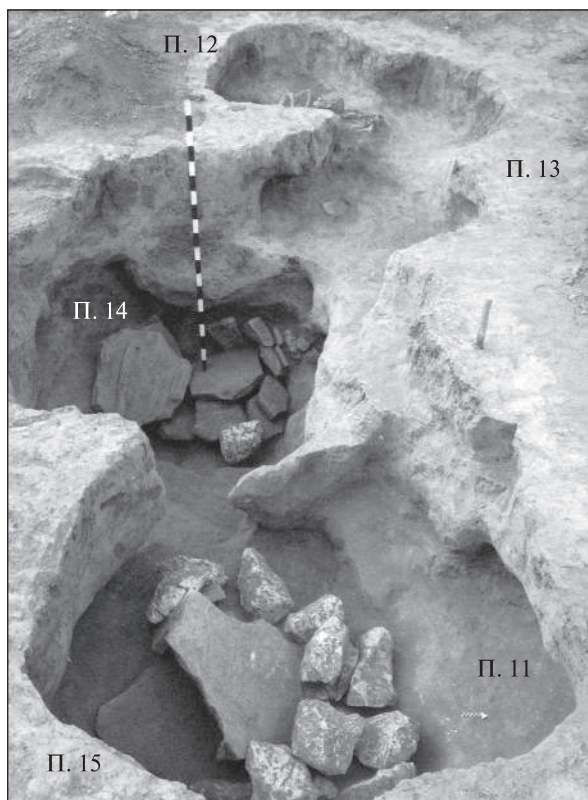

Рис. 3. Положення поховання 12 по відношенню до поховань катакомбної культури (фото Є.О. Черних)

Поховання в контексті пам'яток басейну Сіверського Дінця доби енеоліту. Згідно з даними розкопок, описаний вище комплекс з двох кістяків являє собою два окремих різночасових поховання, які передували будівництву насипу над катакомбним похованням. Для зручності подальшого викладу можна позначити дорослий кістяк в овальній ямі як поховання 12-А, а більш пізній дитячий кістяк із залишками перекриття, яке включало черепи дрібної рогатої худоби, — як поховання 12-Б.

Поховання 12-А за основними ознаками поховального обряду та наявністю ножа, зробленого на довгій тонкій пластині, виготовленої з високоякісного кременю, знаходить аналогії серед широкого кола поховань доби раннього енеоліту в степовій зоні від Передкавказзя до Дунаю (Govedarica 2004; Rassamakin 2004; Кореневский 2012). Саме з розповсюдженням таких поховань, серед яких важливе місце займають багаті на престижний інвентар поховання еліти, один з авторів пов'язує поширення кераміки скелянського типу, розповсюдження якої сягає берегів Дунаю та Передкавказзя (Палагута 1998; Рассамакін 2001; Rassamakin 1999, р. 97—112; Reingruber, Rassamakin 2016, S. 284—285; 295—301).

Якщо виходити з характеру розподілу інвентарю в таких похованнях, який, зокрема, за-

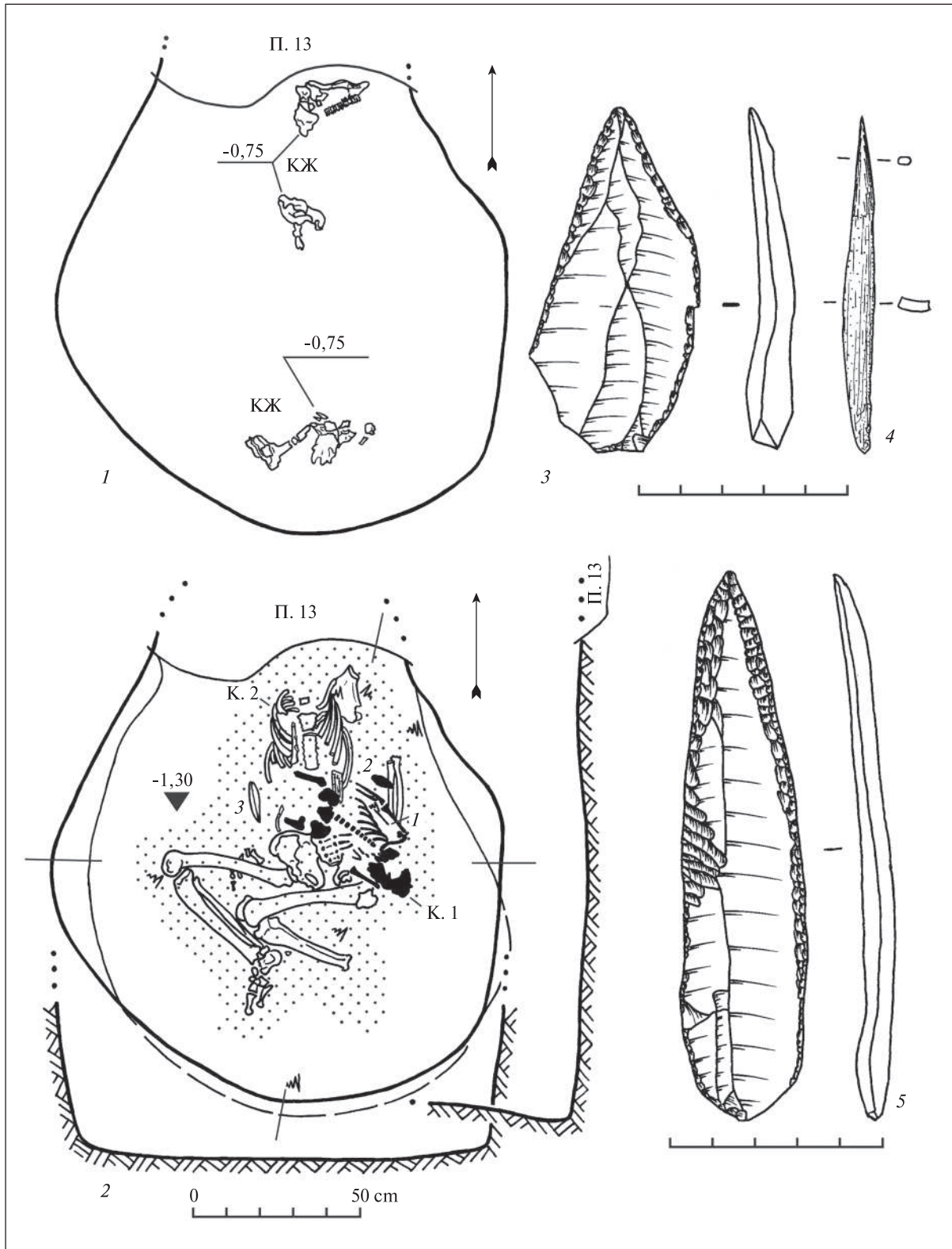

Рис. 4. План та інвентар поховання 12: 1 — залишки черепів дрібної рогатої худоби над пох. 12-Б (кістяк 1); 2 — план поховань 12-А (кістяк 2) та 12-Б (кістяк 1); 3–4 — крем'яне знаряддя та кістяна проколка з поховання 12-Б; 5 — крем'яна пластина з поховання 12-А

пропонував С.М. Кореневський (Кореневский 2012, с. 87–92), поховання 12-А можна було б віднести до ординарно-простих (Кореневский 2012, с. 87), які можна вважати «базовими» для

соціально визначених ранньоенеолітичних інвентарних поховань (на відміну від безінвентарних), серед яких вирізняються поховання з ножем, виготовленим на довгій тонкій пласти-

ні, і вкладеним у руку похованого. Специфічною особливістю положення рук у таких похованнях, як правило, є зігнутість кистей рук, які найчастіше були покладені на таз (група II-B, див.: Rassamakin 1999, fig. 3.4; Rassamakin 2004, Teil I, S. 12–15, Abb. 1). У похованні 12-А руки разом з кистями були випростані вздовж тіла (група II-A).

У свій час один з авторів, розглядаючи питання відносної хронології, писав, що система побудови хронології, зокрема ґрунтових енеолітичних могильників, при єдності скорченого положення на спині, але з відмінностями в положенні рук або кистей, спирається на систему взаємозустрічі в тому чи іншому сполученні специфічних предметів, які мають надійні хронологічні прив'язки, зокрема до культури Кукутень-Трипілля. Порушення взаємозв'язку між ними, зникнення чи зміна окремих категорій речей можна було б розглядати і як хронологічну ознаку (Rassamakin 2004, Teil I, S. 152). Але, з іншого боку, виходячи з аналізу закритих поховальних комплексів з наборами таких речей не дають нам можливості датувати, зокрема, поховання з лише одним довгим ножем-пластиною пізніше ранньої доби степового енеоліту.

У регіональному контексті, тобто в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій, відомо 9 місцезнаходжень з ранньоенеолітичними похованнями, включно з нововідкритим в Луганську (рис. 9; табл. 1) (Rassamakin 2004, Teil II, S. 64–71, 158–159; Taf. 193–225, 477–478⁴; Прокофьев 2003, с. 287–289, рис. 30). Цікаво, що поховання, відоме як «ворошиловградське», було досліджене у 1973 р. в кургані, який входив у ту ж саму групу, що й курган з нововідкритим похованням (Писларий и др. 1976). Всі поховання, за винятком могильника на поселенні Олександрія, знаходилися під насипами більш пізніх курганів, але стверджувати, що вони були так званіми ґрунтовими немає підстав. Скоріш за все, над одними з них були невеликі кам'яні закладки, а над іншими могли бути невеликі земляні конструкції, або ж їхні місця визначалися природними підвищеннями. Один з авторів визначив це першим періодом розвитку степової монументальної поховальної архітектури (Rassamakin 2002, р. 61–63; Rassamakin 2011a, р. 294–299).

Серед поховань лише одне — безінвентарне (Ольховатка, курган 1, поховання 4), два зруйнованих (Орловське та Донецьк), але з типо-

Рис. 5. Залишки черепів дрібної рогатої худоби над похованням 12-Б (фото з різних позицій Є.О. Черних)

⁴ Там же надані необхідні посилання на першоджерела.

Таблиця 1. Список поховань доби енеоліту в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій

№	Пункт	Обряд	Кремій	Інший інвентар
1	хут. Олександрія (могильник), пох. 18—19; 20; 23—24; 29; 34; 37—38; 40	II-B та II-A	8 довгих пластин (від 12,9 до 18,3 см), 3 знаряддя на пластинчатих відщепях	кістяна проколка, два віджимника з рогу, кам'яний «розтиральник» (?)
2	м. Яма (Сіверськ з 1973), Артемівський р-н (Бахмутський з 2016), Донецька обл. (могильник), курган, пох. 5—6, та ще 6 зруйнованих поховань	II-B	пох. 5—6 — пластина (16,8 см), ф-нти пластин (8,8 та 7,2 см), ф-нт трикутного вістря дротика зруйновані — 11 пластин та ф-тів (одна 13,8 см), скребачка на пластині (8,8 см), 3 трикутних «вістер дротиків» (7,2; 5,6 см), тесло (11,2 см), нуклеус (14 см),	кам'яне тесло (серпентиніт ?) (7,1 см)
3	с. Ольховатка, Єнакіївський р-н, Донецька обл., к. 1, пох. 4	B-II	безінвентарне	
4	с. Орловське, Єнакіївський р-н, Донецька обл., к. , пох. 3	кістки відсутні	пластина (14,3 см)	
5	м. Олександрівськ (могильник), к. 1, пох. 9, 28 (зруйн.), 46, 55 (зруйн.) к. 10, пох. 10, 17 (частково зруйн.)	II-B II-B (?)	пох. 9: 2 довгі пластини (17 та 19,5 см); 12 дрібних пластинок (1,5-8 см); трикутне вістря дротика (5,6 м); пох. 28: 2 цілі та 7 ф-тів пластин; пох. 46: довга пластина з обламаним кінцем (13 см), 21 дрібних пластин (3—8 см), кінцева скребачка на пластині пох. 55: фрагмент пластини (? см) пох. 10: 3 довгих пластини (13, 14,4 та 18 см) пох. 17: пластина (11 см), відщеп	пронизка з мушлі <i>Dentalium</i> , кістяна пронизка довгий стрижень з пісковика 6 віджимників з рогу, знаряддя з рогу, рогова «застібка», 2 гальки 5 мідних намистин, 47 цілих та 30 ф-тів дисковидних намистин з мушлі, ф-нт кераміки з накольчастим орнаментом 6 мідних підвісок-імітацій стулки мушлі, мідний браслет галька
6	м. Ворошиловград (Луганськ з 1990), к. 1, пох. 2 (три скелети)	II-B	ск. 1 — 4 пластини ск. 2 — 12 пластин, 3 тесла, скребачка на пластинчатому відщепі, ф-нт вістря пластини ск. 3 — пластина (довжина цілих від 12,1 до 22,5 см)	кістяна трубочка, підвіска з рогу абразивна плитка, рогове зооморфне навершя, 2 кам'яні тесла (серпентиніт, сланець) 5 астрагалів
7	м. Луганськ-2010, к. 1, пох. 12	II-A	пластина (12 см)	
8	хут. Ребриківка II, Красносулинський р-н, Ростовська обл. (Росія), к. 1, пох. 14	не зберігся		кіст. проколка; мідні дрібні намиста, д. 3 мм, вис. 1—1,5 мм (51); пастові намиста д. 2—3 мм, вис. 1—2 мм (56); мідні підвіски-мушлі (2 цілі, ф-ти мін. 4-х); кам'яне тесло (змійовик ?)
9	м. Донецьк (р. Кальміус)	зруйн.	тесло, пластина, 2 «вістря дротиків» трикутної форми	

вими крем'яними виробами для доби раннього енеоліту, до яких належать довгі пластини, тесла та трикутні «вістря дротиків»⁵. Ще кілька зруй-

нованих були досліджені в могильнику Олександрівськ, курган 1, поховання 28, 55 та курган 10, поховання 17 (табл. 1). В одному комплек-

⁵ У літературі довгі пластини часто називають макропластинами, тесла — плоскими сокирами, а для трикутних

«вістер дротиків» більше підходить назва «трикутні біфаси», оскільки їхні функції не досить зрозумілі.

Рис. 6. Залишки поховань 12-Б та 12-А під ним (фото з різних позицій Є.О. Черних)

сі (Ребриківка II, курган 1, поховання 14) дитячий скелет зберігся лише фрагментарно, і це єдине серед інших поховання, де не були представлені вироби з кременю (Прокофьев 2003, с. 287—289, рис. 30). В усіх інших похованнях обов'язковим атрибутом була наявність довгих пластин, в окремих комплексах у сполученні з іншими категоріями інвентарю, типового для доби раннього енеоліту (табл. 1). Особливе місце займають знахідки в двох похованнях мідних підвісок, що імітують стулки мушлі.

У цілому, саме вироби з якісного кременю є характерними для поховань цього регіону, що не дивно, враховуючи наявність на Донбасі значних покладів такого кременю, зокрема у Бахмутсько-Торецькій, Амвросіївській та Успенській котловинах, і наявність даних про місце видобутку та первинної обробки кременю, які датуються ранньоенеолітичним часом (Колесник, Дегерменджи 1989; Дегерменджи, Коваль 1996; Колесник, Коваль 1999)⁶. Найбільш представницьким є комплекс довгих крем'яних пластин у колективному «вороши-

⁶ Детально загальну історію вивчення проблеми видобутку та обробки кременю див.: Колесник 2013.

Рис. 7. Залишки горілої деревини на ребрах з поховання 12-А (фото Є.О. Черних)

Рис. 8. Крем'яна пластина в поховання 12-А *in situ* (фото Є.О. Черних)

ловградському» похованні (Писларий и др. 1976)⁷. Треба в цьому контексті також згадати і поширення в даному регіоні «скарбів» виробів з кременю так званого «гончарівського типу» (Бритюк 2001; Колесник, Рассемакин 2006)⁸.

⁷ Техніко-морфологічний та трасологічний аналіз пластин див.: Скакун 2012.

⁸ Там же див. питання співставлення виробів з кременю зі «скарбів» та з ранньоенеолітичних поховань (Телегин 1985, с. 318—319; Бритюк 2001, с. 56—67; Колесник, Рассемакин 2006, с. 178—179).

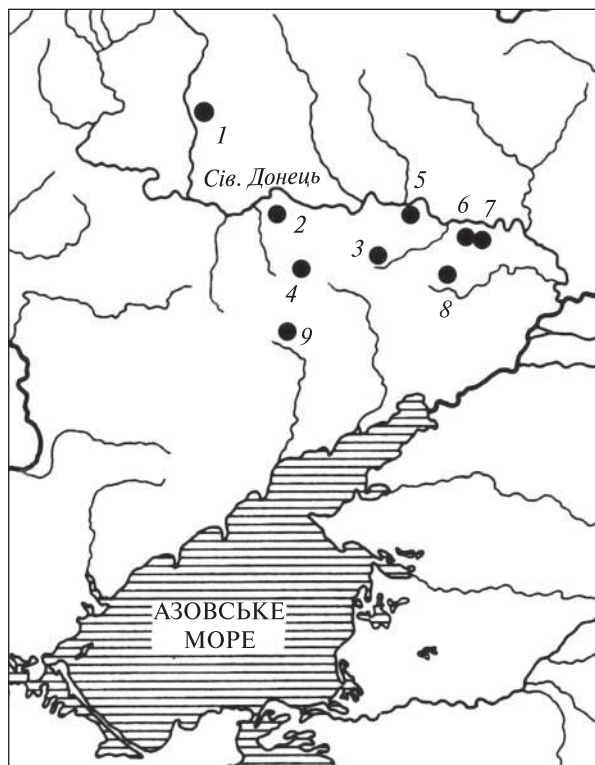

Рис. 9. Карта розповсюдження поховань доби раннього енеоліту в басейні Сіверського Дінця та прилеглих територій: 1 — Олександрія (могильник); 2 — Яма (Сіверськ), могильник; 3 — Ольховатка; 4 — Орловське; 5 — Олександрівськ (могильник); 6 — Ворошиловград; 7 — Луганськ 2010; 8 — Ребриківка II (РФ); 9 — Донецьк (номери на карті у відповідності до табл. 1)

Але в контексті порівняння з новим луганським похованням нам цікавий могильник на поселенні Олександрія, де сім скорчених на спині (переважно група II-B та окремі групи II-A) ранньоенеолітичних поховань (з них — три парних) супроводжувалися довгими пластинами (Телегин 1959, с. 47—48; 1973, с. 108—112; Котова 2003, с. 86—92, рис. 8—12; Rassamakin 2004, Teil II, S. 64—65, Taf. 194—196; Telegin 1986, р. 76—77)⁹. При цьому, в цих похованнях можна спостерігати різні варіанти розміщення пластин біля похованих, зокрема вздовж рук (рис. 11, 1), біля голови або плечей (рис. 12, 1, 3), на грудній клітці (рис. 12, 1, 2), можливо, у лівій руці (рис. 11, 2), навіть у

⁹ Н.С. Котова на підставі, по суті, лише двох радіовуглецевих дат, отриманих для поховань 37—38 та 40 (табл. 2, 2, 3), відносить всі скорчені на спині поховання з пластинами до більш пізньої константинівської культури (Котова 2003, с. 94), але це занадто спірне питання, і є темою для іншого дослідження, тим більше, що для поховання 40 нещодавно була отримана зовсім інша дата, що підтверджує датування поховань добою раннього енеоліту (табл. 2, 4) (див. нижче). Дякуємо проф. Е. Кайзер за допомогу в отриманні дати.

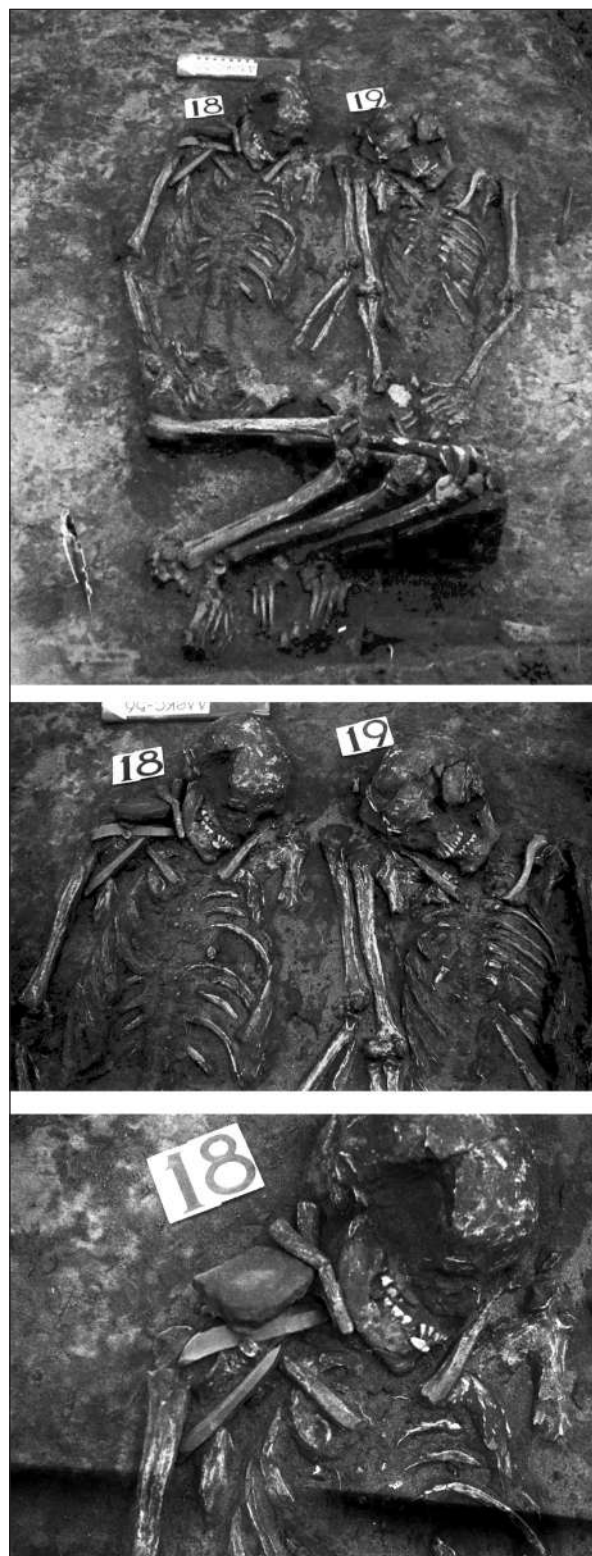

Рис. 10. Могильник на поселенні Олександрія, поховання 18—19 (фото зі звіту про розкопки)

складі невеликого «виробничого набору»¹⁰, що складався з двох пластин, кам'яного «розтирача» та рогових віджимників, який був покладене-

¹⁰ За висловленням О.О. Бритюка (Бритюк 2001, с. 67).

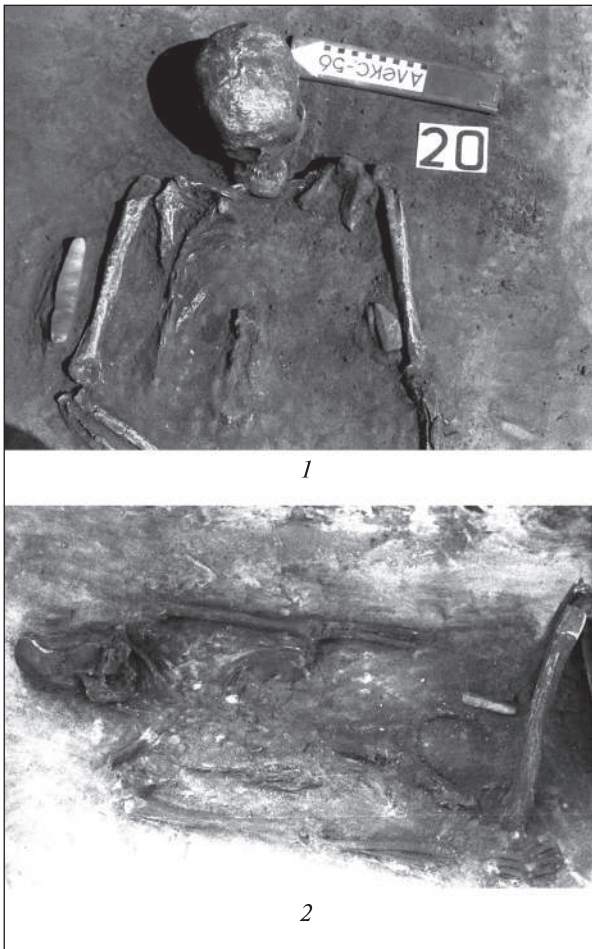

Рис. 11. Могильник на поселенні Олександрія: 1 — поховання 20; 2 — поховання 29 (фото зі звіту про розкопки)

ний біля черепа, на правому плечі, можливо, в «упаковці» (рис. 10).

Слід зазначити, що поселення Олександрія, крім поховань надало ще й цікаві матеріали з культурного шару доби енеоліту, який Д.Я. Телегін позначив як шар III і відносив до пізнього дереївського періоду (період II-а) розвитку середньостогівської культури, як, власне, і згадані вище поховання могильника (Телегін 1959; Телегін 1973, с. 15—23, 122—123; Телегін 1986, р. 72—75). На жаль, матеріали поселення доби енеоліту не були введені до наукового обігу так, як вони того заслуговували. Більш зрозумілою стала група т. зв. пористої кераміки з домішкою черепашки в тісті, оскільки серед неї вдалося виділити дві різні групи (Котова 2003, с. 80—86; Rassamakin 1999, р. 103; 2004, S. 192—193 Abb. 131). Перша, високогорла, дійсно належить до дереївського типу посуду пізнього періоду (період II-а), а друга повинна була б належати до волоського або середньостогівського типу, і відповідати ранньому періоду (період I-б) розвитку середньостогівської культури, за модел-

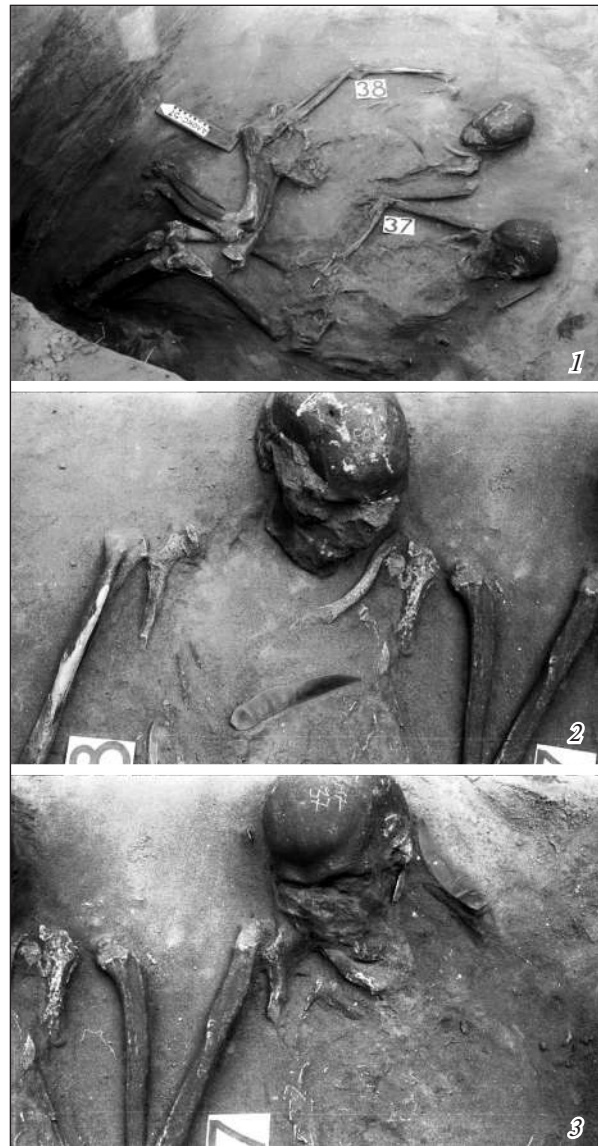

Рис. 12. Могильник на поселенні Олександрія, поховання 37—38 (фото зі звіту про розкопки)

лю Д.Я. Телегіна. Але за сучасним станом вивчення та термінологією, друга група кераміки визначається як скелянський тип доби раннього енеоліту (рис. 13), виділений у свій час за матеріалами поселення Стрільча Скеля В.М. Даниленком (Даниленко 1974, с. 69—73; Котова 2003, с. 86, рис. 7; Рассамакін 2001; Rassamakin 1999, р. 75—83; 2004, S. 192—193, Abb. 131).

На відміну від кераміки, численний і різноманітний комплекс виробів з кременю знайдений на поселенні, його дуже стисло описував Д.Я. Телегін (Телегін 1959, с. 12; Телегін 1973, с. 17; Телегін 1986, р. 74—75), до нашого часу ще не отримав належного фахового вивчення. Один з авторів навіть припускав наявність майстерні з виготовлення крем'яних знарядь на поселенні в межах донецької виробничої зони в контексті вивчення системи престижної тор-

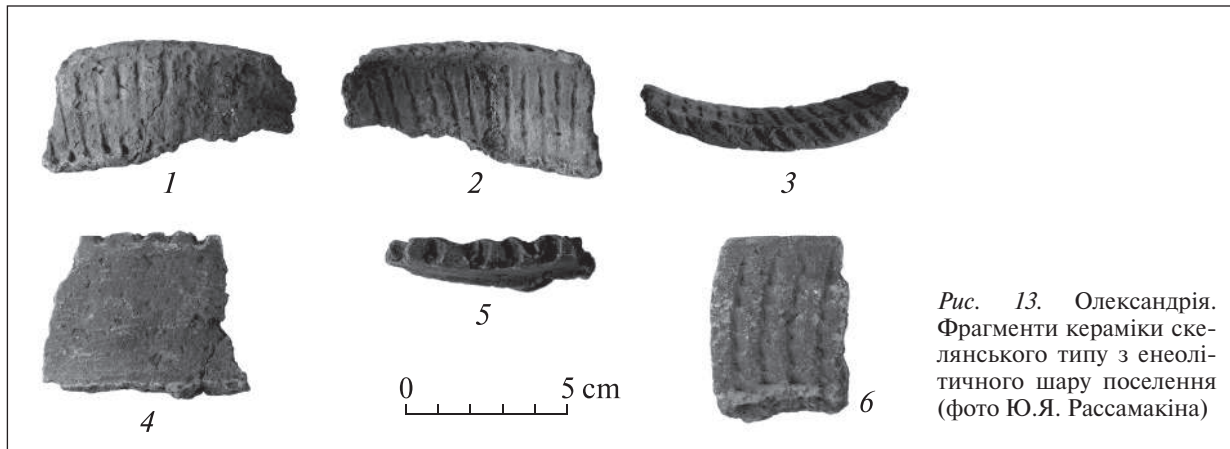

Рис. 13. Олександрія. Фрагменти кераміки скелянського типу з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассмакіна)

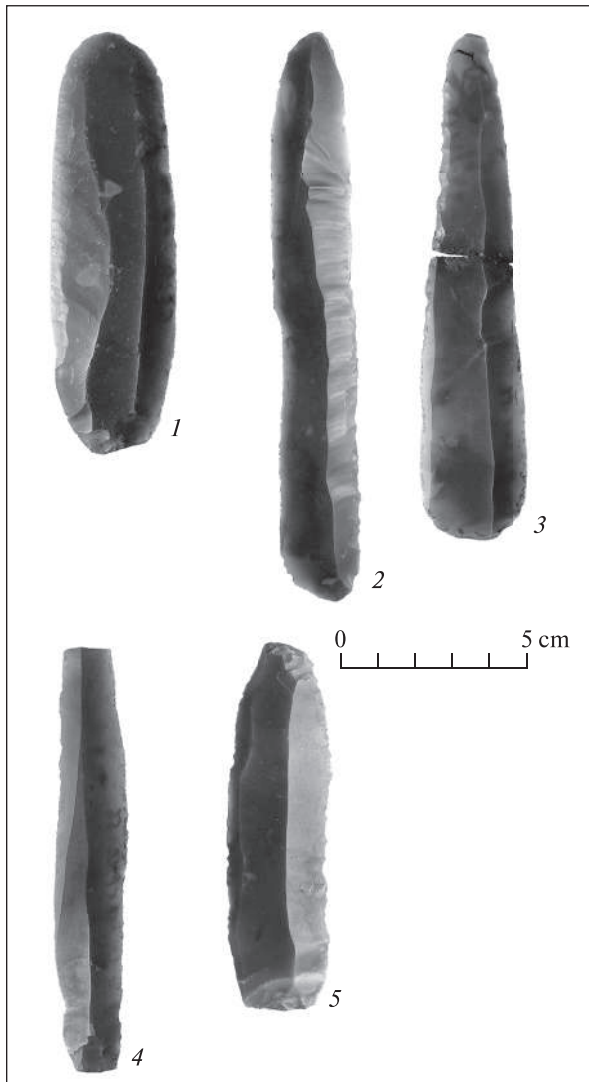

Рис. 14. Олександрія. Зразки крем'яних довгих пластин з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассмакіна)

гівлі, яка склалася за доби раннього енеоліту (Rassamakin 1999, p. 103, fig. 3.42). Перш за все, нас цікавить набір виробів з кременю, який характерний для закритих поховальних комплек-

сів доби раннього енеоліту. На поселенні представлені довгі пластини (рис. 14), трикутні «вістря дротиків» (рис. 15), тесла (рис. 16, 2). Крім того на поселенні знайдено також невелике тесло з т. зв. зеленуватого каменю (рис. 16, 1), аналогії якому є в трьох похованнях регіону: Яма, Ворошиловград та Ребриківка II, де вони описані, правда під питанням, як вироби з серпентиніту та змійовика. Ще одне, більше за розмірами тесло зі сланцю, походить з «ворошиловградського» поховання (табл. 1).

Відтак, є підстави поєднати в одному культурно-хронологічному комплексі вищезначені вироби з кременю та каменю і кераміку скелянського типу на поселенні та поховальні пам'ятки регіону, як частину явища, яке один з авторів умовно називає скелянською культурою (Rassamakin 1999, p. 75–83, 103)¹¹. Таким чином, нововідкрите поховання без сумнівів добре вписується в описаний регіональний культурний контекст доби раннього енеоліту.

Проблема абсолютного датування. Для всього комплексу, позначеного у звіті як поховання 12, отримані три радіовуглецеві дати в Київській лабораторії. Зокрема, було продатовано залишки горілої деревини, які певною мірою асоціювалися з похованням 12-А, фрагмент кістки від одного з черепів дрібної рогатої худоби, які перекривали поховання 12-Б, а також фрагмент кістки скелета одного з кістяків, хоча намір був датувати саме поховання 12-А (табл. 2, № 6–8)¹². Найімовірніше, при відборі

¹¹ Ми не розглядаємо тут проблеми інтерпретації інших поселень басейну Сіверського Дінця з аналогічними енеолітичними матеріалами, зокрема Зливки, Серебрянське, Чернікове Озеро I тощо (Дегерменджи та ін. 1992; Санжаров та ін. 2000). Критику по відношенню до аналізу комплексів крем'яних виробів на поселеннях регіону див.: Ветров 2005.

¹² Дякуємо В.В. Скрипкіну за проведені аналізи.

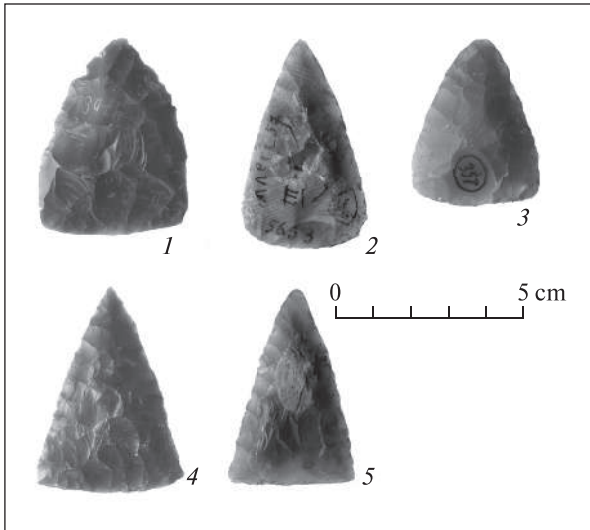

Рис. 15. Олександрія. Зразки крем'яних «вістер дротиків» з енеолітичного шару поселення (фото Ю.Я. Рассамакіна)

зразка для датування поховання 12-А сталася плутанина, і для датування був переданий зразок від більш пізнього поховання 12-Б. Дата поховання 12-А за залишками горілого дерева (якщо вони дійсно пов'язані з цим похованням) значно молодша, ніж очікувалося, з огляду на датування поховання добою раннього енеоліту (Rassamakin 2011b, S. 81–85, Abb. 1, 2, 3; Reingruber, Rassamakin 2016) (табл. 2, № 6), і зокрема, у порівнянні з двома датами для поховань регіону (табл. 2, № 4, 5)¹³. З одного боку, дата близька скоріше до трьох дат поховань виділеного одним з авторів періоду т. зв. «хіатусу» між раннім та середнім енеолітом у степовому Причорномор'ї, але теж молодша за них. Її калібровані значення знаходяться між датами «хіатуса» та середнім енеолітом (Rassamakin 2011b, S. 85–88, Abb. 4a, 4b). Але з іншого боку, за певних обставин: урахування можливого впливу фактора «старого дерева» — датування залишків горілого дерева може бути ближчим до окремих, найбільш ранніх дат, отриманих в останні роки для трипільських поселень-гігантів Тальянки та Майданецьке періоду Трипілья С/І (Rassamakin, Menotti 2011; Müller et al. 2016, p. 134–168). У цьому випадку залишки горілого дерева можуть належати до поховання 12-Б, оскільки дві інші дати (табл. 2,

¹³ Дата для поховання 4 Олександрії некоректна, з огляду на пізній характер цього поховання по відношенню до поховань з довгими пластинами, і від неї треба остаточно відмовитися. Дата для поховань 37–38 (табл. 2, № 2) виглядає сумнівною, після передатування поховання 40 (табл. 2, № 3 та 4) (див. вище примітку 9).

Рис. 16. Олександрія: 1 — тесло з «зеленуватого» каменю; 2 — фрагмент підшліфованої обушкової частини тесла з кременю (фото Ю.Я. Рассамакіна)

№ 7, 8) відповідають датам поховань доби середнього енеоліту, зокрема ранньому горизонту т. зв. підкурганних «випростаних поховань» і, відповідно, Трипілью С/І (Рассамакін 2013, с. 17–24; Rassamakin 2011b, S. 88–92). Це дійсно дає можливість, але з певними застереженнями, віднести поховання 12-Б до енеолітичних «випростаних», які представлені у цьому регіоні нечисленною групою (Rassamakin 2004, Teil I, S. 16–17, Abb. 4; Teil II, S. 5–10).

У будь-якому разі існує необхідність в майбутньому передатувати обидва поховання.

Таким чином, поховання 12-А за усіма археологічними ознаками можна віднести до доби раннього енеоліту, тому що його можна розглядати в контексті не тільки відомих поховальних пам'яток басейну Сіверського Дінця, але матеріалів поселень, зокрема Олександрії. З іншого боку існує необхідність провести додаткове радіовуглецеве датування комплексу.

Таблиця 2. Список радіовуглецевих дат поховань доби раннього енеоліту в басейні Сіверського Дінця

№	Пункт	Лабор. №	Зразок	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Публікація
1	Олександрія (могильник), пох. 4	Ki-104	кістка людини	5470 ± 350	68,2 % probability 4750 (68,2 %) 3800 95,4 % probability 5300 (95,4 %) 3500	Telegin 1986, p. 81
2	пох. 37—38 (ск. 37)	Ki-8301	кістка людини	4730 ± 60	68,2 % probability 3640 (31,0 %) 3560 3540 (15,8 %) 3500 3430 (21,4 %) 3380 95,4 % probability 3640 (95,4 %) 3370	Котова 2003, с. 92
3	пох. 40	Ki-8300	кістка людини	4815 ± 60	68,2% probability 3660 (20,3%) 3620 3610 (47,9%) 3520 95,4% probability 3710 (87,9%) 3490 3430 (7,5%) 3370	Котова 2003, с. 92
4	пох. 40	Poz-78001	стегнова кістка людини	5555 ± 35	68,2% probability 4446 (26,3%) 4419 4400 (41,9%) 4355 95,4% probability 4455 (95,4%) 4344	перша публікація
5	Олександрівськ (могильник), к. 1, пох. 46	Ki-13002	кістка людини	5690 ± 70	68,2% probability 4650 (2,2%) 4640 4620 (66,0%) 4450 95,4% probability 4690 (95,4%) 4360	Котова 2006, с. 80
6	Луганськ-2010, к. 1, пох. 12-А (?)	Ki-17761	згоріле дерево	5120 ± 60	68,2% probability 3980 (29,9%) 3910 3880 (38,3%) 3800 95,4% probability 4050 (95,4%) 3760	перша публікація
7	Луганськ-2010, к. 1, пох. 12-А або 12-Б (?)	Ki-17732	кістки людини (два ф-ти ребер, пра- ва таранна кістка)	4890 ± 60	68,2% probability 3760 (68,2%) 3630 95,4% probability 3800 (85,0%) 3620 3600 (10,4%) 3520	перша публікація
8	Луганськ-2010, к. 1, перекриття пох. 12-Б	Ki-17733	череп дрібної рогатої худоби	4860 ± 80	68,2% probability 3760 (4,3%) 3740 3720 (40,7%) 3620 3600 (23,2%) 3520 95,4% probability 3950 (95,4%) 3350	перша публікація

Бритюк А.А. Энеолитические «клады» или «производственные наборы»? // Древности Северского Донца. — 2001. — Вып. 5. — С. 54—68.

Ветров В.С. Проблемы анализа кремнеобработки в эпоху камня и бронзы (по материалам Донбасса) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи (ред. И.Ф. Ковалева, Н.А. Гаврилюк, Р.В. Терпиловский, В.И. Клочко). — Луганск: Глобус, 2005. — С. 3—24.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К.: Наукова думка, 1974.

Дегерменджи С.М., Кияшко В.Я., Котова Н.С. Неолитические и энеолитические материалы поселения Зливки // Неолитические памятники степной Украины. Препринт (ред. Н.С. Котова, А.В. Бодянский, В.Я. Кияшко, Ю.Т. Гурин, С.М. Дегерменджи, С.Н. Кравченко). — К., 1992. — С. 27—36.

Дегерменджи С.М., Коваль Ю.Г. Кремнеобрабатывающая мастерская с индустрией среднестоговского облика у с. Красное // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит—бронзовый

- век). Материалы международной конференции (ред. В.Н. Горбов). — Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. — Ч. I. — С. 14—19.
- Колесник А.В.* Очерк истории изучения памятников кремнедобычи и кремнеобработки каменного века — эпохи палеометалла Большого Донбасса // Археологический альманах. — 2013. — № 30. — С. 5—35.
- Колесник А.В., Дегерменджи С.М.* Карта памятников кремнедобычи и кремнеобработки Донецкой области // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов. — Донецк, 1989. — С. 18—21.
- Колесник А.В., Коваль Ю.Г.* Новый памятник кремнедобычи у с. Клешиевка в Донбассе // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранню середньовіччя). Матеріали міжнародної конференції (ред. І.Ф. Ковальова). — Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. — С. 19—20.
- Колесник А.В., Рассмакин Ю.Я.* Феномен кладов гончаровского типа // In situ: к 85-летию профессора А.Д. Столяра (ред. А.А. Никонова). — СПб: Изд-во С-Петербургского университета, 2006. — С. 173—188.
- Корневский С.Н.* Рождение кургана (погребальные памятники энеолитического времени Предкавказья и Волго-Донского междуречья). — М.: ТАУС, 2012.
- Котова Н.С.* Энеолитические материалы поселения и могильника у хут. Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — 2003. — Вып. 1. — С. 78—97.
- Котова Н.С.* Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006.
- Палагуца И.В.* К проблеме связей Триполья-Кукутени с культурами энеолита степной полосы Северного Причерноморья. — Российская археология. — 1998. — № 1. — С. 5—14.
- Писларий И.А., Кротова А.А., Ключко Т.Н.* Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. (ред. С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Д.Я. Телегин). — К.: Наукова думка, 1976. — С. 21—28.
- Прокофьев Р.В.* Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. — Азов, 2004. — Вып. 20. — С. 240—300.
- Рассмакин Ю.Я.* Квятинская культура: история и современное состояние проблемы. — Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 117—177.
- Рассмакин Ю.Я.* Керамика скелянского типа: проблема ее интерпретации и поиск ее носителей // Трипольский світ і його сусіди. Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (ред. А. Маципура). — Збараж, 2001. — С. 43—46.
- Рассмакин Ю.Я.* Поховання квятинської культури доби міді в курганах степового Причорномор'я в контексті абсолютної хронології // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 17—41.
- Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова С.Н., Черных Е.А.* Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганск: Изд-во ВНУ, 2000.
- Скаун Н.Н.* Технично-морфологический и трасологический анализы макропластин из Луганского погребения // Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы). — К.; СПб, 2012. — С. 202—215.
- Телегин Д.Я.* Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия // Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. — 1959. — Вып. 9. — С. 10—20.
- Телегин Д.Я.* Среднеостогівська культура епохи міді. — К.: Наукова думка, 1973.
- Телегин Д.Я.* Среднеостоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология Украинской ССР. — Том 1. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 305—320.
- Черных Е.А., Санжаров С.Н.* Отчет об исследованиях кургана в г. Луганске в 2010 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2010/163.
- Govedarica B.* Zepterträger — Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004.
- Müller J., Hofman R., Brandstätter L., Ohrau R., Videiko M.* Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site // Trypillia Mega-Site and European Prehistory 4100—3400 BCE (eds. J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko). — London; New-York: Routledge, 2016. — P. 133—170.
- Rassamakin Ju. J.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC. In: M. Levine, Yu. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (Eds) *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Inst. Monogr. Cambridge, 1999, pp. 59-182.
- Rassamakin Yu. Ya.* Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia (eds. K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine). — Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002. — P. 49—73.
- Rassamakin Ju.* Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.—Ende des 4. Jt. v. Chr.). // *Archäologie in Eurasien*. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004. — Bd. 17.
- Rassamakin Y.Y.* Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture // *Ancestral Landscapes* (ed. S. Muller-Celka). — TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée, Lyon, 2011a. — P. 293—306.
- Rassamakin Ju. J.* Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten // *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen (Hrsg. E. Sava, B. Govedarica, B. Hängel). — Rahden/Westf.: Leidorf, 2011b. — S. 80—10.
- Rassamakin Yu., Menotti F.* Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs Pottery Typology. — Radiocarbon. — 2011. — Vol. 53, 4. — P. 645—657.
- Reingruber A., Rassamakin Ju.* Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. // *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000—600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten* (Hrsg. V. Nikolov, W. Schier). — Rahden-Westf.: Leidorf, 2016. — S. 273—311.
- Telegin D.Y.* Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper // *British Archaeological Reports. Internatoinal Series 287*. — 1986.

Надійшла 03.03.2017

Ю.Я. Рассмакин¹, Е.А. Черных²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита-бронзы
Института археологии НАН Украины

² Экс-директор Археологического музея Восточнoукраинского национального университета им. В. Даля.

ПОГРЕБЕНИЕ ЭПОХИ РАННЕГО ЭНЕОЛИТА НА ЛУГАНЩИНЕ

Публикуется новый погребальный комплекс, который по обряду и инвентарю, прежде всего, по наборам кремневых изделий, в частности, длинных пластин, находит аналогии среди погребений бассейна Северского Донца, датированных по комплексу находок ранним энеолитом. Кроме того, набор специфических кремневых изделий (длинные пластины, треугольные «наконечники дротиков» и тесла, включая каменные) находит аналогии на поселении Александрия, где представлена керамика скелянского типа. Поэтому есть все основания объединить в одном культурно-хронологическом контексте соответствующие материалы поселения и погребальные памятники региона эпохи раннего энеолита, и рассматривать их как часть явления, которое один из авторов условно называет скелянской культурой.

К л ю ч е в ы е с л о в а: захоронения, ранний энеолит, бассейн Северского Донца, длинные пластины из кремня, хронология.

Yurii Ya. Rassamakin¹, Yevhen A. Chernykh²

¹ PhD, senior research fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

² Ex-Director of the Archaeological Museum in the V. Dal Eastern Ukrainian National University

THE BURIAL OF THE EARLY ENEOLITHIC IN LUHANSK REGION

A new burial complex is publishing by authors. This burial complex finds analogies among the Early Eneolithic burials of the Siversky Donets basin according to the rite and inventory (long flint blade). In addition, a set of specific flint products (long blades, triangular «spear heads» and flat adzes) finds analogies at the Aleksandriia settlement, where Skelia-type ceramics are represented. Therefore, there is a reason to combine in the same cultural and chronological context the relevant materials of the Aleksandriia settlement and the Early Eneolithic burials, and consider their as a part of the phenomenon that one of the authors conventionally calls Skelia culture.

К е y w o r d s: burials, the Early Eneolithic, the Siverskyi Donets River basin, long flint blades, chronology.

References

- Britiuk A.A. Eneoliticheskie «klady» ili «proizvodstvennyie nabory»? *Drevnosti Severskogo Donsa*, 2001, iss. 5, pp. 54-68.
- Chernykh E.A., Sanzharov S.N. Otchet ob issledovaniikh kurgana v g. Luganske. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 2010/163.
- Danilenko V.N. Eneolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Degermendzhy S.M., Kiiashko V.Ya., Kotova N.S. Neoliticheskie i eneoliticheskie materialy poseleniia Zlivki. In: Preprint, N.S. Kotova, A.V. Bodianskii, V.Ya. Kiiashko, Yu.T. Hurin, S.M. Dehermendzhy, S.N. Kravchenko (Eds) *Neoliticheskie pamiatniki stepnoi Ukrainy*. Kyiv, 1992, pp. 27-36.
- Degermendzhy S.M., Koval Yu.G. Kremneobrabatyvaiushchaia masterskaia s industriiei srednestogovskogo oblika u s. Krasnoie. In: V.N. Gorbov (Eds) *Severo-Vostochnoe Priazovie v sisteme Evrasiiskikh drevnostei (eneolit-bronzovyi vek). Materialy konferentsii*. Donetsk: DonGU, 1996, part 1, pp. 14-19.
- Govedarica B. Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südostß und Osteuropas. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004.
- Kolesnik A.V. Ocherk istorii izucheniia pamiatnikov kremnedobychi i kremneobrabotki kamennogo veka - epokhi paleometalla Bolshogo Donbassa. *Arkheologicheskiiy almanakh*. 2013, no. 30, pp. 5-35.
- Kolesnik A.V., Degermendzhy S.M. Karta pamiatnikov kremnedobychi i kremneobrabotki Donetskoii oblasti. *Problemy okhrany i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov*. Donetsk, 1989, pp. 18-21.
- Kolesnik A.V., Koval Yu.G. Novyi pamiatnik kremnedobychi u s. Kleshchievka v Donbasse. In: I.F. Kovaliova (Eds) *Etnichna istoriia ta kulturna naseleennia stepu ta lisostepu Evrasii (vid kamianoho viku po rannie seredniovichchia). Materialy konferentsii*. Dnipropetrovsk: DDU, 1999, pp. 19-20.
- Kolesnik A.V., Rassamakin Yu.Ya. Fenomen kladov goncharovskogo tipa. In: A.A. Nikonova (Eds) *In situ: k 85-letiiu professora A.D. Stoliara*. St. Peterburg: Izd. St. Peterburgskogo universiteta, 2006, pp. 173-188.
- Korenevskii S.N. Rozhdenie kurgana (pogrebalnye pamiatniki eneoliticheskogo vremeni Predkavkazia i Volgo-Donnskogo mezhdurechia. Moskva: TAUS, 2012.
- Kotova N.S. Eneoliticheskie materialy poseleniia i mogilnika u khutora Aleksandriia na reke Oskol. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Vostochnoi Ukrainy*, 2003, iss. 1, pp. 78-97.
- Kotova N.S. Rannii eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia. Luhansk: izd. VNU im V. Dalia, 2006.

- Müller J., Hofman R., Brandtstätter L., Ohrau R., Videiko M. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site. In: J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko (Eds) *Trypillia Mega-Site and European Prehistory 4100-3400 BCE*. London; New-York: Routledge, 2016, pp. 133-170.
- Palaguta I.V. K probleme sviazi Tripilia-Kukuteni s kulturami eneolita stepnoi polosy Severnogo Prichernomoria. *Rossiyskaia arkhologiiia*, 1998, no. 1, pp. 5-14.
- Pisliariy I.A., Krotova A.A., Klochko T.N. Pogrebenie epokhi eneolita v g. Voroshilovgrade. In: S.S. Berezanskaia, V.V. Otroshchenko, D.Ya. Telegin (Eds) *Eneolit i bronzovii vek Ukrainy. Issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka, 1976, pp. 21-28.
- Prokofiev R.V. Kurgany s kamnem na pravoberezhie Severskogo Dontsa. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v g. Azov i na Nizhnem Donu v 2003 g.*, 2004, iss. 20, pp. 240-300.
- Rassamakin Ju. J. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC. In: M. Levine, Yu. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (Eds) *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 1999, pp. 59-182.
- Rassamakin Yu.Ya. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremennoie sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2000, vol. 2, pp. 117-177.
- Rassamakin Yu.Ya. Keramika skelianskogo tipa: problema ee interpretatsii i poisk ee nositelei. In: A. Matsipura (Eds) *Trypilskyi svit i yoho susydy. Tezy dopovidei konferentsii*. Zbarazh, 2001, pp. 43-46.
- Rassamakin Yu.Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (Eds) *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 2002, pp. 49-73.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4. Jt. v. Chr.). *Archäologie in Eurasien*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004, Bd. 17.
- Rassamakin Y.Y. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: S. Muller-Celka (Eds) *Ancestral Landscapes*, TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée, Lyon, 2011a, pp. 293-306.
- Rassamakin Ju. J. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. In: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (Eds) *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden/Westf.: Leidorf, 2011b, S. 80-10.
- Rassamakin Yu.Ya. Pokhovannia kvitianskoi kultury doby midi v kurhanakh stepovoho Prychornomoria v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*, 2013, no. 4, pp. 17-41.
- Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Taliianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs Pottery Typology. *Radiocarbon*. 2011, vol. 53, 4, pp. 645-657.
- Reingruber A., Rassamakin Ju. 2016. Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. In: V. Nikolov, W. Schier (Eds) *Der Schwarzmeer Raum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*. Rahden-Westf.: Leidorf, 2016, pp. 273-311.
- Sanzharov S.N., Britiuk A.A., Kotova N.S., Chernykh E.A. Poseleniia neolita-rannei bronzy Severskogo Dontsa. Luhansk: Izd. VNU, 2000.
- Skakun N.N. Tekhniko-morfologicheskii i trasologicheskii analizi makroplastin iz Luganskogo pogrebeniia. *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy (Problemy, novyie otkrytiia, gipotezy)*. Kiev; St. Petrburg, 2012, pp. 202-215.
- Telegin D.Ya. Eneoliticheskoie poselenie i mogilnik u khutora Aleksandriia. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii AN Ukrainskoi SSR*. Kyiv, 1959, iss. 9, pp. 10-20.
- Telegin D.Ya. Sredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Telegin D.Ya. Srednestogovskaia kultura i pamiatniki novodanilovskogo tipa v Podneprove i stepnom Levoberezhze Ukrainy. *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR*, iss. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985, pp. 305-320.
- Telegin D.Ya. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper. *British Archaeological Reports. Internatoinal Series* 287, 1986.
- Vetrov V.S. Problemy analiza kremneobrabotki v epokhu kamnia i bronzy (po materialam Donbassa). In: I.F. Kovaleva, N.A. Gavriiliuk, R.V. Terpilovskii, V.I. Klochko (Eds) *Problemy epokhi bronzy Velikoi Stepi*. Luhansk: Globus, 2005, pp. 3-24.